

Пеньковець Дмитро

<https://orcid.org/0000-0003-0088-6924>

Аспірант,
Національний університет
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(Чернігів, Україна) E-mail: penkovetsdm@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ ОСВІТИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ СОФІЇ РУСОВОЇ

Актуальність статті. У сучасних умовах реформування освіти, утвердження гуманістичних цінностей та пошуку ефективних шляхів розвитку особистості особливої ваги набуває звернення до творчої спадщини Софії Русової. Її педагогічні та суспільно-філософські ідеї містять глибоке осмислення сутності освіти як важливого чинника духовного, культурного й громадянського становлення людини. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення соціально-філософського змісту поняття освіти в контексті сучасних викликів, зокрема формування національної ідентичності, розвитку демократичних цінностей, виховання активного громадянина та забезпечення гармонійного розвитку особистості. Аналіз поглядів Софії Русової дає змогу виявити теоретико-методологічні засади освіти, які не втратили своєї значущості й можуть бути творчо використані в сучасній освітній практиці та науковому дискурсі. Дослідження сприяє глибшому розумінню ролі освіти як соціокультурного феномена та важливого механізму суспільного розвитку.

Мета роботи. дослідити соціально-філософський зміст поняття освіти у творчій спадщині Софії Русової, розкрити її погляди на освіту як чинник духовного, морального, національного та громадянського розвитку особистості, а також обґрунтувати значення цих ідей у контексті сучасних освітніх трансформацій.

Наукова новизна. Полягає у комплексному соціально-філософському осмисленні поняття освіти у творчій спадщині Софії Русової. У роботі уточнено змістові характеристики її розуміння освіти як соціокультурного феномена та чинника формування особистості, розкрито взаємозв'язок освітніх, національно-культурних і гуманістичних ідей у структурі її педагогічної концепції. Виявлено соціально-філософські засади освітніх поглядів Софії Русової, зокрема щодо ролі освіти у становленні громадянської свідомості, національної ідентичності та духовного розвитку людини. Подальшого розвитку набуло обґрунтування актуальності її освітніх ідей для сучасних процесів модернізації освіти та формування ціннісних орієнтирів особистості в умовах суспільних трансформацій.

Висновки. Проведене дослідження дало змогу встановити, що у творчій спадщині Софії Русової поняття освіти набуває глибокого соціально-філософського змісту та розглядається не лише як процес передачі знань, а як важливий чинник формування особистості, розвитку її духовних, моральних і громадянських якостей. Освіта у її концепції постає соціокультурним феноменом, покликаним забезпечувати гармонійний розвиток людини, сприяти становленню національної свідомості та вихованню відповідального громадянина.

З'ясовано, що соціально-філософські погляди Софії Русової ґрунтуються на принципах гуманізму, демократизму, дитиноцентризму та національної спрямованості освіти. Вона обстоювала ідею цілісного розвитку особистості, наголошуючи на необхідності поєднання інтелектуального, морального, естетичного й трудового виховання. Особливого значення мислителька надавала ролі рідної мови, культури та національних традицій у процесі освітнього розвитку.

Доведено, що освітні ідеї Софії Русової зберігають свою актуальність в умовах сучасних суспільних трансформацій та реформування освітньої системи України. Їхнє творче переосмислення сприяє поглибленню розуміння освіти як провідного механізму суспільного розвитку, формування громадянської відповідальності, національної ідентичності та утвердження гуманістичних цінностей. Перспективи подальших досліджень пов'язані з більш детальним аналізом впливу соціально-філософських ідей Софії Русової на розвиток сучасної української освітньої думки та практики.

Ключові слова: освіта; філософія освіти; педагогічна спадщина; національне виховання; особистість; громадянське виховання; національна ідентичність; освітній процес; українська педагогічна думка.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток суспільства супроводжується глибокими соціокультурними трансформаціями, що актуалізують проблему переосмислення сутності освіти, її цілей, цінностей та ролі у формуванні особистості. В умовах реформування освітньої системи України особливого значення набуває звернення до творчої спадщини видатних українських педагогів і мислителів, чий ідеї можуть слугувати теоретичним підґрунтям для розв'язання сучасних освітніх викликів. Вагоме місце серед них належить Софії Русовій, яка розглядала освіту як важливий чинник духовного, морального, національного та громадянського становлення людини. Її педагогічна концепція ґрунтується на гуманістичних і демократичних засадах, орієнтованих на всебічний розвиток особистості та утвердження національно-культурних цінностей. Водночас соціально-філософський зміст поняття освіти у творчій спадщині Софії Русової залишається недостатньо дослідженим, оскільки більшість наукових праць зосереджена переважно на педагогічних аспектах її діяльності.

У зв'язку з цим виникає потреба в комплексному аналізі соціально-філософських засад освітньої концепції Софії Русової, з'ясуванні її розуміння освіти як соціокультурного феномена та визначенні значення її ідей для сучасної теорії й практики освіти.

Актуальність роботи Сучасні процеси реформування освіти в Україні, орієнтація на європейський освітній простір та посилення уваги до формування ціннісних орієнтацій особистості зумовлюють необхідність глибокого переосмислення теоретичних засад освіти як соціокультурного явища. У цьому контексті особливої ваги набуває звернення до спадщини українських педагогів і мислителів, чий ідеї мають значний потенціал для сучасної освітньої теорії та практики. Творчість Софії Русової є важливим джерелом формування гуманістичної та національно-зорієнтованої педагогічної думки. Її погляди на освіту як чинник духовного, морального, громадянського та національного розвитку особистості набувають особливої актуальності в умовах сучасних суспільних викликів, пов'язаних із глобалізацією, кризою цінностей та необхідністю зміцнення національної ідентичності.

Актуальність дослідження зумовлена потребою комплексного соціально-філософського осмислення поняття освіти у творчій спадщині Софії Русової, виявлення його теоретичних засад та можливостей використання в сучасному освітньому процесі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема осмислення педагогічної спадщини Софії Русової є предметом наукового інтересу багатьох сучасних українських дослідників, що зумовлено значущістю її внеску в розвиток національної освіти, дошкільної педагогіки та соціально-філософських засад виховання. У наукових працях останніх років акцентується увага на багатомірності її педагогічної концепції, зокрема на гуманістичних, національно-культурних, антропологічних та соціально-педагогічних аспектах.

Значна частина досліджень присвячена аналізу ідей Софії Русової щодо національної школи, дошкільного виховання, ролі рідної мови, мистецтва та народної культури у формуванні особистості дитини. Зокрема, науковці підкреслюють її внесок у розробку концепції національної освіти, яка базується на принципах гуманізму, природовідповідності, демократизму та дитиноцентризму.

У сучасних дослідженнях також активно розглядаються окремі аспекти її педагогічної спадщини: трудове виховання дітей дошкільного віку, лінгводидактичні підходи, роль мистецтва у вихованні, а також антропологічні засади педагогіки. Дослідники наголошують, що концептуальні положення Софії Русової значною мірою корелюють із сучасними підходами до реформування освіти та ідеями Нової української школи.

Водночас аналіз наукових джерел свідчить, що, попри значну кількість праць, недостатньо розкритим залишається саме соціально-філософський зміст поняття освіти у творчій спадщині Софії Русової. Більшість досліджень зосереджуються переважно на педагогічних і методичних аспектах її концепції, тоді як філософсько-освітній вимір потребує подальшого системного аналізу та узагальнення. Це зумовлює необхідність більш глибокого вивчення її поглядів у контексті сучасної філософії освіти та соціокультурних трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Будь-яка педагогічна концепція, зокрема концепція С. Русової, має власні теоретико-методологічні передумови, що пов'язані з певною соціально-філософською інтерпретацією освіти. Така інтерпретація ґрунтується на розумінні суспільства, людини та способів включення нового покоління до функціонуючого соціального життя (соціуму).

Українська філософська думка по-різному тлумачила освіту, що не залишилося поза увагою С. Русової. Вона однією з перших в Україні ще у 1918 році обстоювала тезу про те, що педагогічна наука є безплідною без філософії, яка лише й «може освітити таємне питання: до чого маємо вести нашого вихованця, де знайти для нього найпевніший шлях до всесвітньої, остаточної правди. Тільки філософське розуміння життя, - писала С. Русова, - дасть ясний напрямок нашій діяльності і вяснить значення виховання для загального вселюдського поступу» [1, 307].

Філософська інтерпретація освіти на теренах України загалом має глибоке історичне коріння. Зокрема, ще в часи Київської Русі формується уявлення, згідно з яким освіта є рухом

людини (дитини чи дорослого) від темряви й «невігластва» до «просвітлення» розуму, здобутого завдяки навчанню [2, 30].

Крім того, саме у києворуську добу простежуються філософсько-педагогічні та морально-правові міркування, що відображають своєрідну теорію суспільного буття людини та її підготовки до життя в соціумі. Особливо виразно екзистенційний підхід до людського буття як «школи життя» та «школи підготовки до життя» простежується у «Повчанні дітям» Володимира Мономаха. У цьому контексті навчання і виховання постають як тривале «школярство», тобто як підготовка до переходу на рівень «вищої школи» - школи життя, яку людина проходить фактично до самої смерті [5, 10]. Для С. Русової такий підхід означав розуміння освіти як процесу, що триває впродовж усього життя [3, 136].

Водночас теоретико-методологічні засади навчання і виховання української молоді вперше були більш-менш систематизовані у XVII ст. Петром Могилою та викладені ним в «Антології». Цей твір був спеціально виданий як етико-педагогічний посібник для студентів, що представляли різні стани українського суспільства.

Саме від Петра Могилы в Україні освіта починає сприйматися не лише як підготовка до життя, а й як система виховання поколінь, здатних відтворювати й примножувати потенціал національної культури.

Своєрідним узагальненням і підсумком філософії освіти класичної доби, яку враховувала С. Русова у своїх міркуваннях, можна вважати просвітницьку філософію Г. Сковороди, що зосереджується на людинознавчій та соціально-філософській проблематиці. Зрештою, багатовікова, широка й різнобічна соціально-філософська інтерпретація освіти, що акумулювала значний досвід навчання в українській філософській та педагогічній думці, переходить у наступне - XX століття, коли розпочинається педагогічна діяльність С. Русової.

Отже, соціально-філософська інтерпретація освіти С. Русової мала ґрунтовне історико-філософське та історико-педагогічне підґрунтя і генетико-культурно була пов'язана з багатовіковими навчально-виховними традиціями, притаманними українському суспільству.

У цьому зв'язку слід підкреслити, що істотний внесок у сучасне розуміння освіти в Україні зробила і С. Русова. Її філософсько-педагогічна діяльність здійснювалася у складних соціально-політичних умовах українського буття перших десятиліть XX ст. У цей період на теренах України тривала громадянська війна, а національно свідомі та організовані сили докладали значних зусиль для утвердження Української незалежної державності.

Насамперед слід відзначити, що С. Русова розрізняє поняття «школа» і «освіта». Ці поняття акцентують різні аспекти педагогічної реальності, що чітко підкреслювала дослідниця. Для неї освіта постає насамперед як специфічне явище культури, пов'язане з інтелектуальною, розумовою діяльністю. Тому вона розрізняла не лише школу і освіту, а й освіту та виховання. Виховання, на думку С. Русової, - це передусім діяльність, що «будується в основному на волі та нахилах», тоді як освіта ґрунтується «на діяльності розуму» [3, 136].

Зрештою, освіта, за С. Русовою, полягає в умінні людини асимілювати відповідні погляди й знання, перетворюючи їх на власне знання. Вона зазначала, що «праця виховання знаходить своє розв'язання з ростом розсудку, праця освіти продовжується через усе життя» [3, 136]. Результати виховання, на її думку, проявляються у формах людської поведінки в процесі суспільного життя та в умовах соціально-групової диференціації. Узагальнено вихованість виявляється у дотриманні громадських звичаїв.

Отже, виховання стосується передусім сфери особистісного існування людини, що завжди спирається на певну ціннісно-нормативну основу: моральні вимоги, юридичні закони, норми наукового знання, естетичні критерії тощо.

Одночасно С. Русова виділяла особистісний аспект, згідно з яким освіта є суспільно зумовленим процесом «внутрішнього духовного формування» і в цьому розумінні протистоїть «голому вченню» або навчанню [3, 135]. Тобто людину можна навчити певних норм і звичок, однак це ще не означає, що вона стане освіченою. «Формування (освіта), - вважала С. Русова, - є наслідком праці самого суб'єкта над собою, а також співпраці з іншими особистостями» [3, 135]. Отже, освіта постає насамперед як специфічний діалогічний і полілогічний процес, що має індивідуальний і соціальний виміри, адже «та освіта, що її досягає особа, - зазначає С. Русова, - є її власним здобутком, але вона поділяє її з іншими, а може й укупі з іншими одержує» [3, 135].

С. Русова підкреслювала: «Суть освіти, в першу чергу, залежить від розумової діяльності, що виявляється в мові, вірі, науках, мистецтві і постійно розвивається» [3, 136]. Унаслідок цього «освіта є щось більше, ніж виховна установа; придбання освіти - це колективна праця, що утворює цілий організм молодого покоління» [3, 137].

Освіта в цьому сенсі відрізняється С. Русовою від «голового вчення» або шкільного навчання тим, що вона, як і навчання, передбачає засвоєння певного суспільно-історично значущого «капіталу» знань. Однак освіта трансформує цей зміст у «плідні елементи», тоді як навчання становить лише «внесок до розширення знань» [3, 137]. Тому, як зазначає С. Русова,

освіта передбачає розвиток умінь, знань та інших здібностей особистості, які становлять «до купи зібраний усім потрібний зміст» [3, 135-136].

Розглядаючи розуміння С. Русовою освіти, слід враховувати, що саме у 20-30-х рр. ХХ ст. в Європі точилася гостра філософська дискусія щодо суспільного статусу освіти, її змісту та самого поняття освіти загалом. Система соціально-філософської інтерпретації освіти, яку вибудовує С. Русова, ґрунтується на розумінні освіти як цілком соціального процесу, що конститується раціональною взаємодією людей, незалежно від того, чи навчається особа в школі, чи ставить перед собою певні цілі та завдання.

С. Русова розглядала національну школу не лише як освітню установу, а як раціонально організовану систему, через яку проходить соціокультурний вишкіл нації (народу). Така школа створює умови та базу для функціонування освіти як «образотворчості», однак не підмінює її. Школа слугує засобом сталого поширення здобутків освіти, а також формою їх збереження й відтворення в суспільстві.

Соціально-філософське розуміння співвідношення культури, школи та освіти в суспільстві, на якому ґрунтується педагогічне вчення С. Русової, можна сформулювати таким чином: освіта є творчим компонентом культури, що зумовлює її розвиток і зміну, тоді як школа - це стабільний, раціонально впорядкований її аспект, який забезпечує відбір і засвоєння новими поколіннями тих здобутків освіти, що не втратили актуальності або, навпаки, набули її завдяки своїй новизні.

Отже, школа є тією ланкою культури суспільства, яка забезпечує в системі освіти зв'язок між апробованими знаннями й навичками попередніх поколінь та новітніми знаннями й уміньми, створеними сучасним поколінням. Соціально-філософську основу тлумачення освіти С. Русовою, таким чином, становить її розуміння суспільства - «громадівства» - як безперервного діалогу, інтеграції та взаємодії людських поколінь, завдяки чому забезпечується соціокультурна наступність. Загалом ця наступність реалізується в певних упорядкованих формах, насамперед у вигляді національної школи. Тому С. Русова розглядала національну школу не лише як освітню установу, а як раціонально організовану систему, через яку проходить соціокультурний вишкіл нації (народу). Така школа створює умови та основу для функціонування освіти як «образотворчості», однак не підмінює її. Школа слугує засобом сталого поширення здобутків освіти, а також формою їх збереження й відтворення в суспільстві.

Висновки з дослідження і перспективи подальших наукових досліджень. У результаті проведеного дослідження встановлено, що соціально-філософський зміст поняття освіти у творчій спадщині Софії Русової є багатовимірним і ґрунтується на гуманістичних, національно-культурних і демократичних засадах. Освіта в її розумінні постає не лише як процес передавання знань, а як цілісний механізм формування особистості, її духовного світу, моральних якостей, громадянської позиції та національної свідомості. Проаналізовано, що ключовими ідеями педагогічної концепції Софії Русової є дитиноцентризм, природовідповідність виховання, значущість рідної мови, культури та народних традицій у формуванні особистості. Ці положення відображають глибокий соціально-філософський підхід до розуміння освіти як соціокультурного феномена, що забезпечує гармонійний розвиток людини і суспільства. Доведено актуальність її ідей у контексті сучасних освітніх трансформацій, зокрема реформування української освіти, посилення уваги до формування національної ідентичності та громадянської відповідальності, а також впровадження гуманістичних принципів навчання і виховання.

Перспективи подальших наукових досліджень пов'язані з поглибленим аналізом впливу ідей Софії Русової на розвиток сучасної філософії освіти, порівняльним вивченням її концепції з іншими європейськими педагогічними традиціями, а також дослідженням можливостей практичного впровадження її гуманістичних ідей у сучасну освітню систему України.

References

1. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. Київ: Наукова думка. 1996. 285 с.
Horskyi V.S. (1996) Istoryia ukrainskoi filosofii: [History of Ukrainian Philosophy]. Kurs lektsii. Kyiv: Naukova dumka. 285. [in Ukrainian].
2. Русова Софія. Деякі з філософії виховання. *Вільна Українська школа*. № 10. 1918. С. 301-312.
Rusova Sofiia. (1918) Deshcho z filosofii vykhovannia [Some aspects of the philosophy of education]. *Vilna Ukrainaska shkola*. 10. 301-312. [in Ukrainian].
3. Русова С. Дидактика. Вибрані педагогічні твори: У 2-х кн. Кн. 2. Київ: Либідь, 1997. С. 134-301.
Rusova S. (1997) Dydaktyka. [Didactics]. Vybrani pedahohichni tvory: U 2-kh kn. Kn. 2. Kyiv : Lybid. 134-301. [in Ukrainian].
4. Русова С. Історико-педагогічні статті. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. Кн. 1. Київ: Либідь, 1997. С. 93-158.
Rusova S. (1997) Istoryko-pedahohichni statti. [Historical and Pedagogical Articles]. Vybrani pedahohichni tvory: U 2 kn. Kn. 1. Kyiv: Lybid. 93-158. [in Ukrainian].

5. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки. Київ: Наукова думка, 1961. 644 с.
 Khrestomatiiia z istorii vitchyznianoї pedahohiky (1961) [Reader in the History of Native Pedagogy]. Kyiv: Naukova dumka. 644. [in Ukrainian].

Penkovets Dmytro

<https://orcid.org/0000-0003-0088-6924>

Postgraduate student,

T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»
 (Chernihiv, Ukraine) E-mail: penkovetsdm@gmail.com

THE SOCIO-PHILOSOPHICAL MEANING OF THE CONCEPT OF EDUCATION IN THE CREATIVE LEGACY OF SOFIA RUSOVA

The relevance of the article In the current conditions of educational reform, the affirmation of humanistic values, and the search for effective ways of personality development, increasing attention is being paid to the creative legacy of Sofia Rusova. Her pedagogical and socio-philosophical ideas contain a profound understanding of the essence of education as an important factor in the spiritual, cultural, and civic formation of a person. The relevance of this study is determined by the need to reconsider the socio-philosophical meaning of the concept of education in the context of contemporary challenges, in particular the formation of national identity, the development of democratic values, the upbringing of an active citizen, and the ensuring of harmonious personal development. An analysis of Sofia Rusova's views makes it possible to identify the theoretical and methodological foundations of education that have not lost their significance and can be creatively applied in modern educational practice and academic discourse. This study contributes to a deeper understanding of education as a socio-cultural phenomenon and an important mechanism of social development.

The aim of the study To examine the socio-philosophical meaning of the concept of education in the creative legacy of Sofia Rusova, to reveal her views on education as a factor in the spiritual, moral, national, and civic development of the individual, and to substantiate the significance of these ideas in the context of contemporary educational transformations.

Scientific novelty. It consists in a comprehensive socio-philosophical interpretation of the concept of education in the creative legacy of Sofia Rusova. The study clarifies the substantive characteristics of her understanding of education as a socio-cultural phenomenon and a factor in personality formation, and reveals the interrelation of educational, national-cultural, and humanistic ideas within the structure of her pedagogical concept. The socio-philosophical foundations of Sofia Rusova's educational views are identified, particularly regarding the role of education in the formation of civic consciousness, national identity, and the spiritual development of the individual. Further development is given to substantiating the relevance of her educational ideas for contemporary processes of educational modernization and for the formation of value orientations of the individual in conditions of societal transformation.

Conclusions: The conducted research made it possible to establish that in the creative legacy of Sofia Rusova, the concept of education acquires a profound socio-philosophical meaning and is considered not merely as a process of knowledge transmission, but as an important factor in personality formation and the development of its spiritual, moral, and civic qualities. In her conceptual framework, education appears as a socio-cultural phenomenon aimed at ensuring the harmonious development of the individual, fostering national consciousness, and cultivating a responsible citizen. It has been clarified that Sofia Rusova's socio-philosophical views are grounded in the principles of humanism, democracy, child-centeredness, and the national orientation of education. She advocated the idea of holistic personality development, emphasizing the necessity of integrating intellectual, moral, aesthetic, and labor education. Of particular importance in her work is the role of the native language, culture, and national traditions in the process of educational development. It has been demonstrated that Sofia Rusova's educational ideas remain relevant in the context of contemporary social transformations and the reform of Ukraine's educational system. Their creative reinterpretation contributes to a deeper understanding of education as a key mechanism of social development, the formation of civic responsibility, national identity, and the affirmation of humanistic values. Prospects for further research are associated with a more detailed analysis of the influence of Sofia Rusova's socio-philosophical ideas on the development of contemporary Ukrainian educational thought and practice.

Keywords: education; philosophy of education; pedagogical heritage; national upbringing; personality; civic education; national identity; educational process; Ukrainian pedagogical thought.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2026

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор **Тамара Янченко**